

Erazim Kohák – Svoboda, svědomí, soužití. Kapitoly z mezilidské etiky, SLON, Praha 2004, 216 s.

Autor: Věra Jirásková

Abstract

Erazim Kohák: Freedom, Conscience, Coexistence. Chapters of Interhuman Ethics. – Uniqueness of this publication lies in the fact that it is not only a systematic overview, or a mere compilation of ethical reflections aimed at one specific problem or theme of ethics, but it consistently includes and connects all essential themes in philosophically conceived contexts. The aim of the author of this contribution is to present this publication to students.

Keywords: Ethics, Freedom, Conscience, Social Contract, Metaethics, Cognitivism and Noncognitivism, Utilitarianism, Duty, Moral Law

Klíčová slova: etika, svoboda, svědomí, společenská smlouva, metaetika, kognitivismus a nonkognitivismus, utilitarismus, povinnost, morální zákon

Z okruhu literatury české provenience v oblasti etiky bych chtěla upozornit na publikaci Erazima Koháka, jejíž ojedinělost spočívá v tom, že není jen systematickým přehledem ani pouze souborem etických úvah zaměřených na jeden specifický problém či téma etiky, ale konzistentně zahrnuje a propojuje všechny podstatné tematizace, a to jak v užších, tak i širších a filosoficky pojatých souvislostech. (S poukazem na záměr mého příspěvku, tj. představit tuto publikaci studentům, není následující text klasickou recenzí, ale spíše charakteristikou umožňující vytvořit si představu o tématech, „charakteru“, stylu výkladu atd. – o specifičnosti této publikace. Z tohoto důvodu také v textu využívám citací ve větším rozsahu, než je obvyklé.)

Publikace je tvořena texty přednášek (sám autor ji v předmluvě označuje jako skripta) pro studenty, kterým přednášel na Filozofické fakultě. Souvislost textu, srozumitelná forma erudovaného výkladu a bohaté autorovy pedagogické zkušenosti umožňují využití této publikace nejen v oboru etiky a v širší oblasti společenskovedního vzdělávání, nýbrž i při samostudiu.

Název první přednášky Filosofie, etika, svoboda může mnohé svádět k očekávání, že tu půjde o etymologii těchto pojmů, jejich vymezení či definování v duchu „úvodů do úvodů“. Ale hned při četbě prvních stránek je čtenář nenásilně vtažen a zaujat souvislostmi, které tu autor odkrývá: sledujeme tu samotný proces filosofického uvažování. Kohák nikde nezůstává jen u vymezení jednotlivých pojmů, ale vždy pokračuje hledáním odpovědí na tři otázky: „Co to znamená?“, „Na čem se to zakládá?“ a „Co z toho vyplývá?“ – nejen dějinně, nýbrž „právě teď“. Tak například u tématu etiky se nesetkáme jen s vymezením pojmů éthos, zvyk, obyčej, svoboda, nutnost atd., ale právě se souvislostmi, které si mnohdy a ke škodě věci vůbec neuvědomujeme – s poukazem na jejich **smysl**:

„...lidé potřebují dělat vědomě to, co živočichové dělají pudově a tzv. ‚přirozeně‘ národy ‚přirozeně‘, silou nezpochybnitelného návyku. Nepotřebují etiku. (...) Tzv. ‚přirozeně‘ národy jsou především národy pevných, nezpochybnitelných návyků. Znají jen jeden vzor jednání a ten jim připadá samozřejmý. Odtud, mimochodem, pochází *pocit svobody* či *volnosti*, který obvykle spojujeme s přirozenými národy. Ty opravdu neznají něco jako etický kodex či zákon. Žijí ‚přirozeně‘, to znamená žijí podle odvěkých návyků a tradic. Připadají nám svobodní, protože si nejsou ani vědomi jakéhokoli omezení – protože by je *ani nenapadlo* jednat jinak. Hegelův předpoklad, že *svoboda* je poznána nutností, je vysoce problematický, avšak můžeme s jistotou tvrdit, že *pocit svobody* pochází ze *ztotožnění* se s nutností. Dokud pluji s proudem či jdu s davem, nepocítím nijaké omezování. Nadšený nacist se cítil svobodný v Hitlerově Německu. Pocit nesvobody vyvstává teprve tehdy, když zapochybujeme a chceme jít vlastní cestou. Pak narážíme: poznáváme nutnost ne jako svobodu, nýbrž jako omezení. Poznání nutnosti nevytváří svobodu, jen *pocit svobody*, který vychází z nezpochybněné samozřejmosti návyku.

Přirozené národy a ostatně všechny tradiční společnosti, včetně zemědělské společnosti naší minulosti, jak ji láskyplně popisují třeba Raisovi *Zapadlí vlastenci* nebo *Babička* Boženy Němcové, nepotřebují etiku, protože žijí v nesvobodě, plně určeny návyky a tradicemi. Zorným úhlem romantiků se zdá, že ještě neuchopily *základní lidskou možnost svobody*. Plné lidství vstupuje do života lidských společenství teprve svobodou, tedy schopností a možnostmi jednak jinak, než jak pud a návyk kážou. Právě touto schopností a možnostmi vstupuje do lidského soužití potřeba výslovných pravidel. Či zcela jednoznačně: potřeba etiky vstupuje do života s plným lidstvím, a to vstupuje do života se svobodou. Člověk se liší od ostatních živočichů tím, že do jeho života vstupuje svoboda a s ní i zvláštní odpovědnost. Protože člověk může volit, potřebuje si vytvořit představu o tom, jak jednat. *Spolu se svobodou vstupuje do života potřeba etiky.*“ (s. 18)

A dále: „Svoboda vstupuje do života představivostí. Teprve člověk, který si dovede představit něco, co by v tradiční společnosti bylo zcela nemyslitelné – třeba že žena by mohla být partnerkou, ne jen služebnicí – může začít jednak jinak. Dokud si nedovede představit jinou možnost, bude jednat tak, jak bylo vždy zvykem, tedy podle toho, co bylo skutečné. Představivost není nedůležitý přívěsek skutečnosti. Právě naopak, pro lidský způsob pobývání na tomto světě, žít ve svobodě, je představivost prvotní a základní.“ (s. 19)

V přednášce druhé, Třikrát o společenské smlouvě, nás autor nejen seznamuje s podstatou společenské smlouvy, ale uvádí tři základní pojetí, která spojuje se třemi základními možnostmi („lidskými situacemi, s nimiž se setkáváme v osobním životě i ve filosofii“, s. 28). Viděno či nahlédnuto touto optikou pak hlouběji porozumíme odlišnostem a specifikům pojetí společenské smlouvy u J.-J. Rousseaua, T. Hobbese a J. Locka.

Klíčovým pojmem třetí přednášky Pravda a pluralita: kulturní relativismus je pojem *kulturní relativismus*, jehož obsah zkoumá Kohák filosofickou reflexí tak, že jej ukazuje jako jeden ze způsobů myšlení o dobru a zlu. „Nepříliš šťastná nálepka ‚kulturní relativismus‘ tedy označuje přesvědčení, že *neexistuje žádné dobro a zlo o sobě, jen označení jako dobré a označení jako špatné, a ty se liší od jedné společnosti k druhé*. Neexistuje však společná zásada, kterou bychom mohli uplatnit při porovnávání dvou společností... Každá kultura v sociologickém slova smyslu má své představy o dobru a zlu, každá má svou platnost, a neexistuje něco třetího, podle čeho bychom je mohli porovnat. Všechny hodnotové systémy

mají stejnou platnost – a jsou neporovnatelné. Tak – či onak – to prostě je.“ (s. 45) Na příkladech zásady nevměšování se do vnitřních záležitostí jiné společnosti nebo zásady lidských práv pak autor osvětluje *souvislosti a problém* kulturního relativismu, přičemž na tomto problému zároveň ukazuje, *jak zkoumat filosofická tvrzení* obecně – „koordináty“ mu opět tvoří otázky: 1. Co to přesně znamená? 2. Z čeho to vychází (Proč?) a 3. Co z toho vyplývá?

Čtvrtou přednášku nazvanou Dobrý člověk, dobrý čin: etika ctností uvozuje vymezení *metaetiky*, představující „nadrovinu“ etiky: jestliže etika se zabývá jednotlivými případy dobra a zla, pravdy a lži atd., metaetika pak představuje zkoumání „o rovinu výš“, tedy otázky *na základě čeho o tom rozhodneme*. A právě v rovině metaetické zkoumá autor v této kapitole etiku ctností – v této souvislosti je třeba upozornit na jeho vynikající vysvětlení pojmu ARETÉ, jež v přímých souvislostech otevírá problém návyku („představuje návyk sebepotvrzení nebo odcizení?“, s. 61), charakteru (jak ve smyslu uplatňování čestnosti, dobra a spravedlnosti, tak i ve smyslu „souboru všech mých vlastností – Osobnosti JÁ“) a svobody (jako předpokladu i podmínky našeho vědomí identity – dle P. Ricouera „vnitřní souvislosti našeho života“). Autor zde mimo jiné odkazuje na filosofii Sókratovu, J. P. Sartra, F. Nietzscheho aj. a dále se zamýšlí nad „triádou“ (ve smyslu teze, antiteze, syntézy): „Kde není svoboda, tam není ctnost možná“; „Kde není ctnost, tam není svoboda možná“; a otázku „Kdo, co je mé vlastní, nejvlastnější (...) *autentické* Já?“ – kterou klade jakožto vyjádření „možnosti syntézy záležející na tom, jak chápeme sami sebe.“ (s. 64)

Pátá přednáška, nazvaná Individuální relativismus – subjektivismus, nabízí prohloubení tématu etického relativismu, ale také teorii *metaetiky*, v jejímž rámci jsou rozlišovány *nonkognitivistické* a *kognitivistické* teorie. Autor zde seznamuje i s jejich další strukturací na *emotivismus* a *imperativismus*. Včlenění metaetiky do výkladu etiky a jejich tematizaci považují za velmi důležité a přínosné – nejen proto, že ve výkladech etiky je problematika metaetiky doposud stále ještě často opomíjena, ale především proto, že oblast metaetiky prohlubuje (a svým způsobem paradoxně k předponě *meta*) více konkretizuje problém etického rozhodování, etického jednání a zvláště pak etického hodnocení či posuzování. Tím, že metaetika propojuje etiku s logikou, filosofií ale též i psychologií, bezesporu představuje ohromný přínos pro porozumění souvislostem, v nichž se naše hodnocení morálního a nemorálního jednání odehrává.

Šestou přednášku Sobecký gen: o determinismu a egoismu tvoří subkapitoly Svoboda, nesvoboda, determinismus, Psychologický egoismus a Etický egoismus, v nichž se autor zamýšlí nad otázkami: Co je svoboda a odkud pochází pochyby o svobodě? Je sobectví psychologickou nutností? Popírá altruismus vlastní zájmy člověka? *Determinismus* zde Kohák charakterizuje jako *postulát* – „...neprokazatelný avšak nezbytný předpoklad, na kterém všechny vědecké teorie závisejí (...) determinismus je něčím zcela jiným než prožitek osudu.“ (s. 88) Na výkladu, který tu autor rozvíjí, si mimo jiné uvědomíme, jak je pro svobodné lidské rozhodování důležité rozlišit důvod a příčinu. Zjistíme, čím se liší postoj *psychologického egoismu* od postoje *etického egoismu*, který autor ilustruje na spisovatelce Ayn Randové.

Sedmá přednáška Sub specie aeterni: o náboženské etice (zahajující druhý semestr) posouvá celý výklad etiky k poznání, že si člověk základy etiky nevymýšlí, nýbrž objevuje. „Slovy *náboženská etika* označme každou soustavu zásad lidského soužití, pro kterou je základní skutečností rozlišení mezi posvátným a všedním prožitkem. Náboženství je samo

pojmem odvozeným. *Základní zkušeností je prožitek* či obecně *vědomí rozměru posvátnosti v životě*. Víra není v první řadě a ostatně ani nutně soustavou věroučných pouček, kterým stačí přitakat, aby se člověk stal „věřícím“.

Je to především *celkový životní postoj*, životní orientace, která vychází ze základního prožívaného vědomí posvátna. *Náboženství*, jak je známe zprostředkovaně a z laického pohledu, jako souhrn pouček a praktik, stojí až na třetím místě, jako pokus vyjádřit slovy a činy základní prožitek a vědomí posvátna,“ píše autor (s. 103). Pro další úvahy filosoficko-etického uvažování jsou v této kapitole charakterizovány jako „orientační body“ základní možnosti: prožitek *posvátného*, z něhož vychází *náboženská etika*; prožitek *přirozeného*, který je základem vši *etiky zákona*; prožitek *prospěšného* (ve smyslu úcty, respektu a ochrany života); a prožitek toho, co je *správné* – od něhož se odvíjí *deontologická etika*.

Následující přednášky jsou pak podrobně věnovány tematizacím metodologicky vymezeným v sedmé přednášce jako možnosti, s nimiž se v evropské – ale nejen evropské – myšlenkové tradici setkáváme: viz osmá přednáška: Bůh Otec a Matka Příroda: etika přirozeného zákona, devátá přednáška Pro dobro věci: etika užitečnosti, desátá přednáška Další osudy utilitarismu, jedenáctá přednáška Povinnost a morální zákon: deontologická etika a dvanáctá přednáška Formalismus: kritické zkoumání.

Ve všech těchto přednáškách Kohák rozvíjí a prohlubuje základní linii svého přístupu a výkladu – *zakoušení*; ať již jde o *přírodovědeckou zkušenost*, *náboženský zážitek* nebo *přirozené zákony*. Opět je zde důsledně uplatňován takový přístup uvažování a zkoumání, který jde „ke kořenu věci“. Zároveň ve svém výkladu uplatňuje i preciznost a citlivost, v jistém slova smyslu výsostně filosofický přístup v požadavku rozlišovat pojmy, slova, názvy jako označení od jejich skutečného obsahu. V tomto smyslu také autor např. v přednášce osmé píše:

„Z náboženského prožitku pak vyplývá dvojí pojetí etiky, které jsme pracovníčně označili jako (*příkazovou*) *etiku Boží vůle* a jako *etiku Božího zákona*. Jen prosím vás snažně, pamatujte, že to jsou opravdu jen pracovní označení, ne jakési skutečnosti. Skutečnost je vždy to, co lidé konají, vnímají, zažívají. Nálepky jako ‚příkazová etika‘ jsou opravdu jen označením něčeho skutečného, samy nejsou něčím skutečným. Když nechápete skutečnost samu, ocitovat nálepku je málo platné. Věta, která začíná ‚Příkazová etika je...‘ může pokračovat jedině ‚Příkazová etika je označením pro...‘. Jinak je formulovaná špatně. (A věta ‚Příkazová etika říká...‘ je hotové monstrum! Etika nic neříká, říkají jen lidé.) *Pozor na to!*“ (s. 118)

Se svým vlastním postojem pak seznamuje čtenáře v závěrečné přednášce *Apologia* neboli vyznání. Publikace by neměla chybět v knihovničce žádného vzdělaného a vzdělávajícího se člověka. Řadí se totiž k těm textům, které uvádějí (vzdělávají) jedince v oblasti teorie etiky, a pro ty, kteří se v etice jako (filosofickém) oboru orientují, pak představuje prohloubení, ujasnění si dalších souvislostí a celou řadu podnětů. I v „pedagogickém“ slova smyslu se tu máme co učit: jak vypadá výklad s odbornou erudicí, přitom však srozumitelný a představující setkání se skutečnou filosofickou prací. Pedagog nemůže neocenit ani přirozené vedení autora k rozvoji kritického myšlení, uvažování v souvislostech a práci s relevantní literaturou. Esejistická forma tu v žádném ohledu nejde na úkor skutečné filosofické reflexe v odborném slova smyslu. Nejde tak o pouhý výklad etiky,

neboť vnímavému a přemýšlejícímu čtenáři se zde otevírají další a další horizonty, které si – jakkoli tyto přesahy patří k filosofickému, ale i vlastnímu odpovědnému a kritickému uvažování – běžně neuvědomujeme.

(PhDr. Věra Jirásková, Ph.D., vedoucí Oddělení didaktiky Katedry občanské výchovy a filosofie UK PedF.)